

9. Антонович Володимир. Листи до Барвінського О. Г. 1891 — 1901. Прага; Відень; Київ. // ЛНБ ім. В. Стефаніка, відділ рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 528, п. 54, 11 арк.
10. Листи Драгоманову М. від кореспондентів з прізвищами на “Б” // Центральний державний історичний архів м. Львів, ф. № 663 (Павлик М.), оп. № 2, спр. №72, арк. 36 зв.
11. Листи Барвінського О. та інших до Охримовича В. // Центральний державний історичний архів м. Львів, ф. № 372 (Охримович В.), оп. № 1, спр. 26, арк. 6.
12. Sprawozdanie Naukowego товариства імені Т. Шевченка 1893–1894 рр. // Центральний державний історичний архів м. Львів, ф. № 309 (НТШ), оп. № 1, спр. 22, 24 арк.

В. І. Дмитрук

Інститут історії України НАН України

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА В ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ПОДІЯХ 1968 РОКУ

50–60-ті роки ХХ ст. в радянській Україні стали роками утвердження і розквіту української радянської політичної еліти, яка перетворилася на партійно-державну бюрократію і в політологічній та історичній літературі отримала назву номенклатури. Оскільки Москва ретельно стежила за процесами формування національних номенклатур та контролювала їх, українська політична еліта не виступала самостійним суб'єктом. Однак після ХХ з'їзду КПРС розпочалося ширше знайомство номенклатури з життям за кордоном, можливість порівняння, проникнення забороненої літератури та поширення самвидаву. Усе це почало “підривати сліпу покірність самої еліти-номенклатури. До цього додалось інакомислення серед еліти, навіть її верхівки, що призвело до апатії, певного розчарування. Почалася ерозія номенклатурної еліти, деякі з її представників вступили в конфлікт із системою” [1].

Улітку 1968 р. сталася подія, яка хоча й не мала безпосереднього відношення до процесів інакомислення в Україні і в СРСР, однак справила на них колосальний вплив. У серпні цього року радянські війська разом з арміями інших країн — учасниць Варшавського договору вторглися в Чехословаччину [2].

Останнім часом події 1968 року в Чехословаччині привертають увагу істориків, політологів, численних дослідницьких центрів, громадських організацій. Подібний феномен пояснюється тим, що в контексті інших кризових ситуацій періоду “холодної війни” в НДР, Польщі, Угорщині вони розглядалися як своєрідний симптом важкої хвороби тоталітарної системи, нав’язаної Східній Європі Радянським Союзом.

Дослідження подій у Чехословаччині для України набувають особливого значення. Спільність кордонів, традиційні економічні, політичні і культурні зв’язки були для неї своєрідним резонатором всього того, що відбувалося в Чехії і Словаччині, важливим фактором впливу на внутрішньополітичні процеси, що мали місце в республіці.

З огляду на це, потребує з’ясування позиція щодо чехословацьких подій члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста, який і сам не без підстав вважав себе однією з головних діючих осіб тієї політичної драми, яка виникла на розбіжностях між Прагою і Москвою.

Оцінюючи позицію керівника республіканської партійної організації, не можна не помітити, що вона відзначалася різко негативним ставленням до реформаторської політики КПЧ, прагнення будувати своє життя на принципах демократії, гуманізму, вільного розвитку особистості і суспільства. Причому на відміну від інших членів вищого політичного керівництва СРСР, вона виглядала надзвичайно жорсткою, нездатною до будь-яких компромісів.

Уже на зустрічі з першим секретарем ЦК КПЧ А. Новотним 7 липня 1967 р. П. Ю. Шелест усе більше схилявся до необхідності силової підтримки непопулярного чехословацького лідера, яка б дозволила перепинити шлях до влади реформаторському крилу в Компартії Чехословаччини [3].

Недовіра до О. Дубчека, обраного у січні 1968 р. першим секретарем ЦК КПЧ, особливо посилилася у П. Шелеста після його участі в святкуванні 20-річчя утворення Чехословацької Республіки 21–25 лютого 1968 р. Довіряючи свої думки щоденнику, він писав: “У Празі відчувається якийсь політичний парадокс: 20-річчя утворення Чехословацької Республіки і перемоги над реакцією. І в той же час явно відчувається, що наростає реакція правоопортуністичних елементів. Контрреволюція набирає силу в Чехословаччині. Ніхто поки що про-

ти існування законів і порядків не виступав. Але таємно діяла “повзуча контрреволюція”. Діяли приховані сили, що заволоділи усіма засобами масової інформації, всякого роду клуби і товариства. Проходить велика атака на КПЧ, органи безпеки, економічну політику країни” [4].

Доречно відзначити, що, подаючи власне бачення розвитку подій у Чехословаччині, без зайвої скромності П. Ю. Шелест приписує собі прозорливість і далекоглядність, відмовляючи в цьому своїм колегам по Політбюро ЦК КПРС і, перш за все, Л. І. Брежнєву. “Брежнєв лукавить, — пише він у своєму щоденнику, — неправильно говорить. Він знав усю правду і ситуацію, і не лише від Новотного, але і від нашого посла в Чехословаччині С. Червоненка та із інших джерел. Питання Чехословаччини було пущене на самоплив. І, взагалі, можна було б не допустити того, що вийшло в Чехословаччині, якби сам Л. Брежнєв зайняв правильну політичну позицію” [5].

Сам же Л. І. Брежнєв відверто коливався, висуваючи у відносинах із Чехословаччиною то засоби психологічного тиску, то пропонуючи далеко не завжди дієвий шлях ультиматумів. Так, на засіданні Політбюро ЦК КПРС 15 березня 1968 р. Генеральний секретар ЦК КПРС, на відміну від голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна, що вважав більш прийнятними економічні аргументи, вважав за доцільне поставити перед керівництвом КПЧ питання “або-або”, або ви з нами, або ви проти нас. Одним із перших підтримав його в цьому П. Ю. Шелест [6].

Нагнітання атмосфери загальної істерії серед вищого партійно-державного керівництва СРСР певною мірою служила інформація П. Ю. Шелеста про його напівлегальні зустрічі зі словацькими лідерами В. Біляком та А. Косцеланським. Одна з них, що відбулася 23–24 травня на Закарпатті, завершилася констатацією наявності в Чехословаччині суцільного хаосу і розгулу реакції, що супроводжувалися масовим терором щодо комуністів, керівників і членів сільськогосподарських кооперативів, працівників державної безпеки. В. Біляк відверто закликав радянське керівництво застосувати військову силу для наведення порядку в країні. Звертаючись до П. Шелеста, він говорив: “Для охолодження гарячих голів необхідно терміново проводити маневри ваших військ на території Чехословаччини. При появі російського солдата всі ці політичні щури сховаються у своїх щілинах, поява

одного вашого І. Якубовського (командувач військ Варшавського договору) багатьом охолодить голови. У боротьбі проти правих елементів сміливіше стане вести себе народ, у тому числі і комуністи” [7].

Невипадково, обговорюючи ситуацію щодо Чехословаччини на засіданні Політбюро ЦК КПРС 28 травня 1968 р., П. Шелест зайняв чи не найрадикальнішу позицію, заявляючи, що СРСР повністю втрачає свої форпости в цій країні, невинувато запізнюється із застосуванням рішучих і категоричних дій.

Зокрема, він єдиний назвав невірним визначення ситуації, поданої послом СРСР в Чехословаччині, як “складної, нестійкої”. Шелест вважав, що “ситуація просто небезпечна для існування соціалізму, для існування партії” [8].

Питання застосування силових методів, їх правового обґрунтування, пошуку “здорових сил” домінували також на засіданні Політбюро ЦК КПРС 19 липня 1968 р. Причому в постановці і реалізації цих питань не остання роль відводилася П. Ю. Шелесту.

20 липня в другій половині дня йому зателефонував Л. І. Брежнєв, який запропонував негайно вилетіти до Угорщини для конспіративної зустрічі на дачі Я. Кадара з В. Біляком. Як з’ясувалося, в даному випадку йшлося не просто про обмін наявною інформацією. У ході розмови перший секретар ЦК КПУ зажадав від В. Біляка та опозиційних О. Дубчеку кін офіційного документа, який би обґрунтував уведення радянських військ до Чехословаччини. “Я Біляку сказав, — пише він, — нам від вас необхідно листа, в якому було б викладене ваше прохання про допомогу. Ми даємо повну гарантію, що листа не буде оприлюднено, також і його авторів” [9].

Як свідчить М. Латиш, протягом усього часу переговорів найагресивніше вів себе П. Шелест. Його, як першого секретаря ЦК КПУ, турбувала, перш за все, федералізація Чехословаччини, відновлення прав проживаючої в Словаччині української національної меншини, легалізація раніше забороненої греко-католицької церкви [10].

Під час Братиславської зустрічі лідерів КПРС, БКП, ПОРП, СЄПН, УСРП та КПЧ (1–3 серпня 1968 р.) відбулася подія, яку так довго очікувало радянське керівництво. Звернімося знову до щоденникових записів П. Ю. Шелеста, датованих 2 серпня 1968 р.: “Пізно ввечері я все ж зумів зустрітися і переговорити з В. Біляком. Усе це було зроблено з великою пересторогою. Я Біляку нагадав, що ми че-

каємо від нього і його групи обіцяного листа. Біляк у розмові зі мною був страшенно схвильований і чимось розстроєний, але від своєї обіцянки не відмовлявся, лише просив з цим питанням почекати до завтрашнього дня. Причина такого рішення Біляка була для мене не зовсім зрозумілою. Я порадився із зв'язковим нашим Савченком, працівником КДБ, він знав, що я мав отримати від Біляка листа. Вирішили витримати час, дати трохи часу Біляку прийти до тями, адже крок він робить відповідальний і ризикований” [11].

З наступної сторінки щоденника, датованої 3 серпня, довідуємося: “До вечора я все ж зустрівся з Біляком і ми з ним домовилися, що о 20. 00 він заходить в громадський туалет, там повинен до цього часу з’явитись і я, і він мені через нашого працівника КДБ Савченка передасть листа. Так і було. Ми зустрілися “випадково” в туалеті, і Савченко мені непомітно з рук у руки передав конверт, у якому був дожданий лист. У ньому викладалося становище в КПЧ і країні, розгул правих елементів, політичний і моральний терор проти комуністів — людей, що стоять на правильних позиціях. Завоювання соціалізму знаходяться під загрозою. У країні йде антирадянський розгул, економіка і політика Чехословаччини повністю зорієнтовані на Захід. У країні дуже тривожна і досить складна ситуація. У листі висловлюється прохання, щоб ми, в разі необхідності, втрутились і перепинили шлях контрреволюції, не допустили розв’язання громадянської війни і кровопролиття. Листа підписали: Індра, Біляк, Кольдер, Барбірек, Капек, Ріго, Пілер, Швестка, Кофман, Ленарт, Штроугал” [12].

Так, в умовах суворої конспірації, в громадському туалеті радянське керівництво отримало від “здорових сил” запрошення увійти до Чехословаччини. Хоча ніякої юридичної сили, по суті, воно не мало, це не завадило військам країн Варшавського договору перетнути чехословацький кордон і взяти курс на рішуче придушення “Празької весни”.

Сьогодні численні колишні радянські керівники, вибілюючи себе перед історією, всіляко прагнуть відмежуватися від політичного рішення щодо введення військ до Чехословаччини. Не став у цьому виключенням і П. Шелест. Виправдовуючись у своїх мемуарах, він намагається довести, що лише нерішучість Л. Брежнєва, М. Суслова, інших партійних керівників призвела до втрати часу, не дозво-

лила повернути процеси, що проходили в тогочасній Чехословаччині, в мирне прийнятне русло. Однак наявні документи не лише спростовують подібні твердження, а й характеризують П. Шелеста як одного з тих, хто підігрівав пристрасті, своїми словами і діями змусив розкохлити багнети.

Було б помилковим розглядати діяльність першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста під час чехословацьких подій 1968 р. лише через призму його участі в роботі Політбюро ЦК КПРС, формуванні рішень вищого політичного керівництва країни, контактів з представниками різних угруповань в КПЧ. Як керівнику республіканської партійної організації йому доводилося вирішувати чимало інших питань, пов'язаних з формуванням відповідної громадської думки, нейтралізацією тих, хто відкрито і сміливо виступив проти політики КПРС.

Перш за все, погляд вищого політичного керівництва республіки і спецслужб був спрямований на громадян ЧССР, які з різних причин перебували на території України. Зокрема, не залишилася непоміченою позиція генерального консула ЧССР у Києві Й. Горака, який на зустрічах з українськими громадянами стверджував, що введення союзницьких військ на територію Чехословаччини є окупацією, яка принижує національну гідність 14-мільйонного населення ЧССР. Інформуючи про це ЦК КПРС 25 вересня 1968 р., перший секретар ЦК КПУ П. Шелест просив розглянути питання про зміщення Й. Горака з посади керівника дипломатичного представництва ЧССР у Києві [13].

Серйозне невдоволення діями вищого політичного керівництва СРСР зростало також і в різних прошарках українського суспільства. За дорученням ЦК Компартії України обласні управління КДБ уважно відстежували настрої населення в регіонах. Їх звернення, які регулярно лягали на стіл першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, свідчили про те, що одностайність в оцінці чехословацьких подій декларована на партійних активах, виробничих зборах, у засобах масової інформації, була швидше бажаною, ніж дійсною.

Численні звіти, інформації, доповідні записки, підготовлені на рівні районних, міських, обласних комітетів партії, ЦК Компартії союзних республік, аж ніяк не відображали того розмаїття думок, яке існувало в країні. Рукою досвідчених партійних ідеологів вони

корегувалися в напрямку одностайного схвалення рішень вищого політичного керівництва щодо Чехословаччини.

Критично оцінювала спроби апарату ЦК КПУ і особисто П. Ю. Шелеста виправдати введення військ у Чехословаччину студентська молодь. З метою з'ясування настроїв населення П. Ю. Шелесту нерідко надавалися матеріали перлюстрації приватної кореспонденції.

Наведені нами факти переконливо свідчать про існування істотного напруження в українському суспільстві, викликаного чехословацькими подіями.

Таким чином, підсумовуючи викладені матеріали, можна стверджувати, що в період чехословацьких подій 1968 р. першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелесту довелося стикнутися з цілим комплексом проблем, пов'язаних як із здійсненням генеральної лінії КПРС, спрямованої на упокорення Чехословаччини, так і вирішенням конкретних завдань з формування відповідної прийнятної громадської думки, зменшення напруженості в українському суспільстві.

Разом з тим, як свідчать архівні документи, критичні оцінки тогочасних подій знаходили все більше поширення. Не було задекларованої одностайності і серед працівників партійного апарату, який в силу існуючої системи не міг впливати на прийняття найважливіших рішень. Останнє в лютому 1999 р. підтвердив у своєму інтерв'ю В. Коротичу та Д. Гордону колишній Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов. Він, зокрема, зазначив: "...Настала "Празька весна". Це ж та сама спроба надати соціалізму людського, гуманного обличчя. Її задушили, роздушили! Але ще більше це повернулося проти нас. Тоді все ж така пішла політична та ідеологічна реакція... Я в партії працював. Віталій Олексійович (Коротич. — В. Д.) — в літературі. Ми пам'ятаємо, який розпочався жорсткий контроль. Розгорнулася запекла боротьба з інакодумством, в Кримінальний кодекс внесли відповідні статті, почали дисидентів у в'язниці садити" [14].

Думку М. С. Горбачова повністю підтверджує кримінальна справа колишнього заступника завідувача відділу пропаганди і агітації Черкаського обкому Компартії України М. С. Ліхцова.

У 1960 р. М. С. Ліхцов закінчив факультет журналістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, обіймав посади редактора обласного радіомовлення, завідувача редакції обласного

книжкового видавництва. У цей час його цікаві дописи з'являлися на сторінках республіканських газет і журналів.

У 1963 р. М. С. Ліхцову було запропоновано перейти на досить високу в партійній ієрархії посаду помічника першого секретаря Черкаського промислового обкому партії. Через нього проходили всі найважливіші рішення обласної партійної організації, формувалися основні напрямки діяльності окремих відділів ОК КПУ. Після реорганізації партійних органів і злиття промислового і сільськогосподарського обкомів М. С. Ліхцову запропонували стати заступником завідувача відділу пропаганди і агітації Черкаського обкому КПУ [15]. На цьому його партійна кар'єра обривається.

Чехословацькі події призвели до роздвоєння особистості М. С. Ліхцова. З одного боку, він як керівник ідеологічної ділянки роботи обласної парторганізації був змушений формувати в населення області відповідну громадську думку, з іншого ж — його світоглядні переконання не сприймали агресії країн Варшавського договору, яка ставила своєю метою насильницьке згортання демократичних процесів, що відбувалися в ЧСР. Звичайно, шлях, який обрав М. С. Ліхцов (анонімна петиційна кампанія), слід вважати далеко не кращим, але це свідчило про певну особисту мужність цієї людини.

Так, 22 серпня 1968 р. М. С. Ліхцов від імені неіснуючого товариства “Симоненкові друзі” направив на адресу газети “Літературна Україна” листівку, в якій засуджував уведення військ в Чехословаччину і вимагав дати їй можливість вибору власного шляху подальшого розвитку. Дещо пізніше, в ніч на 26 серпня 1968 р., він виготовив і повісив на рекламному щиті на вулиці Гоголя в Черкасах листівку, в якій закликав населення протестувати проти окупації Чехословаччини [16].

На допиті в Управлінні КДБ при Раді Міністрів УРСР по Черкаській області на запитання про те, як розуміти фразу в листівці “Хай живе вільна Чехословаччина! Геть окупантів!”, він відповів: “Цю фразу в листівці слід розуміти як моє неприйняття введення військ союзників у Чехословаччину, братню, дружню, соціалістичну країну в 1968 році, у зв'язку з тогочасними подіями, тому введення військ на територію Чехословаччини... я розумів як “окупацію” і в листівці вивисив своє ставлення до цього” [17].

Боячись розголосу того, що один з керівних працівників Черка-

ського обкому КПУ пов'язаний з протестами проти окупації Чехословаччини, 16 січня 1969 р. бюро обкому звільнило його із займаної посади. І вже 2 липня 1969 р., не приховуючи справжніх причин, воно ухвалило таку постанову: “Ліхцов М. С., народження 1929 р., член КПРС з грудня 1956 р., партквиток № 07404623, працює редактором видавничого відділу облуправління друку.

Протягом 1964–1968 рр. Ліхцов М. С. писав анонімні листи, в яких злісно зводив наклеп на радянську дійсність, відправляв ці листи в редакції газет, у партійні і радянські органи. Крім того, Ліхцов виготовив листівку антирадянського націоналістичного змісту і 26 серпня 1968 року повісив її на вітрині в районі міського ринку. Свою провину у виготовленні наклепницьких листів і антирадянської листівки Ліхцов повністю визнав. Бюро обкому КП України постановляє: “За складання, розповсюдження злісних наклепницьких листів і антирадянської листівки Ліхцова Михайла Степановича з членів КПРС виключити” [18].

За партійним стягненням неодмінно йшла кримінальна відповідальність. 15 жовтня 1969 р. М. С. Ліхцов був визнаний винним за ст. 62 ч. 1 Кримінального кодексу УРСР і засуджений до п'яти років позбавлення волі з відбуттям покарання у виправно-трудовій колонії суворого режиму. Через два місяці судова колегія з кримінальних справ скоротила йому термін покарання до трьох років [19].

Такі постаті, як П. Ю. Шелест і М. С. Ліхцов, та багато інших представників української радянської політичної еліти цікаві для дослідників тим, що вони яскраво демонструють неоднозначність поглядів і суджень навіть в середовищі партійної еліти, яка в силу свого становища в суспільстві не могла відкрито виступити проти рішень і дій вищих ешелонів влади. Зокрема, в історичній і політологічній літературі істотно переоцінювалася роль П. Ю. Шелеста в постановці і реалізації заходів із придушення “Празької весни” [20]. Навіть сприймаючи його як впливового політика, не можна не підкреслити, що всі принципові рішення приймалися вищим партійно-державним керівництвом у Москві, і перший секретар ЦК Компартії України був лише їх активним виконавцем.

Література

1. *Кухта Б., Теплоухова Н.* Політичні еліти і лідери. — 2-е вид., перероб. і допов. — Л.: Кальварія, 1997. — С. 63.
2. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. — К.: Либідь, 1995. — С. 78.
3. *Шелест П. Е.* Да не судимы будете. Дневниковые записи. Воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — М.: Edition q, 1995. — С. 287.
4. Там само. — С. 294–295.
5. Там само. — С. 287.
6. *Латыш М. В.* “Пражская весна” 1968 г. и реакция Кремля / РАН. — М., 1998. — С. 60.
7. *Шелест П. Е.* Вказ. праця. — С. 310.
8. *Латыш М. В.* Вказ. праця. — С. 155.
9. *Шелест П. Е.* Вказ. праця. — С. 349.
10. *Латыш М. В.* Вказ. праця. — С. 193.
11. *Шелест П. Е.* Вказ. праця. — С. 386.
12. Там само. — С. 384–385.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 27, арк. 12–13.
14. Михаил Горбачёв: “Это главный вопрос: почему я Ельцина не расстрелял?” / Интервью с М. С. Горбачёвым // Бульвар. — 1999. — № 8. — С. 9.
15. ДА СВ України, м. Черкаси, спр. 12239-ФПД, т. 3, арк. 14–15.
16. Там само, арк. 19.
17. Там само, арк. 25.
18. Там само, арк. 75–76.
19. Там само, арк. 18.
20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 159, арк. 46–47.